

УДК 821.161.2.09-3

ВІКТОРІЯ ТКАЧЕНКО,

*кандидат філологічних наук
(м. Вінниця)*

Кордоцентрична модель прози Ганни Барвінок

У статті здійснено літературознавчий аналіз ряду оповідань Ганни Барвінок. Досліджується вплив кордоцентризму на формування творчого методу, відслідковується тенденція до чуттєвості у створенні та розв'язанні конфліктів. Творчість Ганни Барвінок розглядається в контексті літературної доби II половини XIX століття. Звернуто увагу на те, які риси притаманні кордоцентричній прозі письменниці.

Ключові слова: *кордоцентризм, проза, оповідання, проблема, символ, образ, характер.*

Постановка проблеми в загальному вигляді... Чи не найбільшою проблемою в українській літературі є ліризм, чуттєвість, емоційність. Як правило, вони виражені в піснях чи розмовах, які герої осмислюють у найбільш трагічні моменти життя. Це стосується Г. Квітки, П. Куліша і, особливо, Ганни Барвінок. Перші публікації письменниці припадають на 50-60-ті роки XIX ст. – час розквіту етнографічно-побутової прози. Фольклорно-оповідні форми широко розробляли письменники-«основ'яни» (журнальна рубрика «з народних уст»). Тож і ранні твори Ганни Барвінок, в яких використовувались фольклорні матеріали, дали підставу трактувати її прозу як етнографічну, а письменницю відносити до етнографічно-побутової школи.

Аналіз досліджень і публікацій... Творчість Ганни Барвінок досліджували в різні часи Б. Грінченко, І. Денисюк, В. Чубинський, М. Шаповал, І. Франко.

Формулювання цілей статті... Ставимо за мету показати, як на прикладі конкретних текстів розвивався кордоцентризм в українській літературі і прозовій творчості Ганни Барвінок; довести, що ця проза стосується не виключно уподобань фольклорного та етнографічного плану, а має свої витоки із філософського вчення П. Юркевича і його попередника Г. Сковороди.

Виклад основного матеріалу... До літератур з «питомим національним «романтизмом» [4, с. 21-22], критика сьогодні відносить українську літературу. Характерними рисами її стали емоціональність і сентиментальність, чутливість і ліризм, естетизація народного життя й обрядовості, а також індивідуалізм та устремління до свободи. Саме такі ознаки національної ментальності впливають на характер літературної творчості та основні архетипи української

культури, як вказував Д. Чижевський [5, с. 22]. Особливо ж значною виявляється в ній філософія серця, що є виразом глибокого ідеалізму, а також наслідком особливої взаємодії язичницького пантеїзму та християнського моралізму. До цього долучається оригінальна філософія індивідуалізму і демократизму, яку сповідувало українське козацтво [2, с. 4].

Ці особливості національної ментальності виявляються в культурі через нахил до контрастності, динамічності та романтичної ідеалізації. Такі культурно-архетипні ознаки впливають на естетику романтизму. Особливо ж впливовими виявляються в ньому ідеї народності, всеслов'янського єднання, романтично модифікована філософія чуттєвості (серця). При цьому дослідники наполягають на тому, що «в основу мистецької, та й будь-якої творчої діяльності, українські романтики поклали необхідність видобуття прихованих сакральних істин із всезагального, народного» [2, с. 4].

Вчення кордоцентризму в українській суспільній думці розвинулось в середині XIX ст. і пов'язане з ім'ям філософа П. Юркевича.

Видатним попередником П. Юркевича вважаємо Г. Сковороду. Він розвивав тему «метафізики любові й філософії серця». Основні ідеї П. Юркевича – ідея двоїстої природи людини – тілесної і духовної...; поняття морального закону і вчення про обов'язок виконувати його, твердження, що «серце є осередок душевного і духовного життя людини. Так, у серці зачинається і народжується рішучість людини на вчинки, в ньому виникають багатоманітні наміри й бажання; воно є основа волі і її прагнень... Серце є зосередженням різноманітних душевних почувань, хвилювань і пристрастей» [7, с. 70-71] – лягли в основу багатьох творів літератури I пол. XIX ст.

Рання творчість письменниці позначена впливом кордоцентризму. Найбільшою мірою це стосується оповідання, що в жанровому ключі наближається до повісті, – «Не було змалку, не буде й до'станку», оповідань «Лихо не без добра», «Вірна пара», «П'яниця», «Восени літо».

У творі «Не було змалку, не буде й до'станку» «...якимось невідворотним фатумом тяжіє лихо над... жінкою, хоч вона з усієї сили боролася за щастя, покинула багату матір, пішла в найми, пішла за крісака в убогій сірячині» [3, с. 182]. У центрі уваги не зовнішні обставини в житті сироти Зіньки, не її вчинки. Вони – наслідок життя серця, на дослідженні якого зупиняється письменниця.

Сюжет позначений неквапливістю, події розгортаються у хронологічному порядку. Героїня розповідає про смерть батьків «на одному тижні» – спочатку матері, а потім і батька. Найбільше дівчинці запам'яталися батькові сльози і те, як він «велів наварити вечері –

пом'янути матір». Ця розповідь закінчується фаталістичним прислів'ям: «Смерті – не одперти».

Героїня пригадала момент особливого ставлення до матері, що розкриває роль жінки-матері, господині в сільському житті і побуті. А мати «всіх однаково жалувала: було що-суботи позмиває і порозчісує голови, сорочки чистенькі понадіває, коміри було повишиває...».

Піетет до образу матері-селянки, наскрізна поетизація його – як це виявиться і в інших творах – це і є, мабуть, конкретне втілення ідеї «селянського матриархату», на яку вказував Д. Чижевський як на складову романтичного світогляду П. Куліша. І ніхто, мабуть, так глибоко не розкрив її у реаліях селянського життя, як це зробила Ганна Барвінок.

Друга частина твору – перебування Зіньки у дядини. І знову оповідь, що фіксує спокійне, заможніше, ніж у батьків, життя: «Взяла мене до себе дядина замість дитини. Вона була одинока й заможня, скрині не причинялись од того добра: усе посповнювано. «Усе, – каже, – Зіню, тобі буде. Дай Боже мені тільки здоров'я тебе викохати, до розуму довести...» [1, с. 34]. Пам'ять зафіксувала моменти проживання двох жінок у праці, хатніх клопотах, любих розмовах. В аурі, сповненій радості, розцвітає у Зіньки відчуття краси, щедрість її душі.

Особливий компонент світовідчуття і світосприймання (менталітету) українця, в першу чергу жінки – це феномен краси. Тому Ганна Барвінок колоритно показує побачену очима героїні красу сільських сцен, пейзажів, уславлену красу дівочого чи жіночого убрання. Картина біля церкви, зафіксована на Великдень, при освяченні пасок: «Кругом (люди) у два ряди постали рясно, **мов квіток хто рядочками насаджав...**» [1, с. 35].

Рукотворну красу доповнює **краса природи**, наприклад, такий опис її: «Наша хата була на вигоні і лісок у боку понад дорогою недалечко: і в городі на березі свищуть солов'ї, і десь у кущі щебетав... послухати любо!... У селі почало зтихати; тільки де-не-де ворота заскриплять..., пісню зтиха хто, додому вертаючись, заспіває; а далі все тихше, тихше..., свіжий пахучий вітерець повіяв, утихло все – тільки солов'ї ще дужче перекликались і серцю мойму наче од мого любого звісточку передавали...» [1, с. 42-43].

Широка смислова експозиція показує, що серце дівчини прокинулось до щастя. Це ліричне введення до теми вірного кохання. І тут уже життя серця визначить всю поведінку, почуття, а не розум керуватимуть нею.

Лірично відтворено кульмінаційний момент у житті героїні – першу зустріч з коханим – Хведором, який поряд із нею став біля церкви святити паски. Компоненти знайомства й традиційні, і нові. «Скинулись

зблизька очима» – перший зоровий контакт; до цього героїня спостерегла вже красу юнака: «Парубок як квітка стоїть», «Статніший од усіх, молодий і худорлявий: чорноусий, смуглявий, очі як терен, і кучері по йому...» Портрет хлопця витриманий в народно-пісенному стилі, героїня буде враження про красу за фольклорним взірцем. Риси юнака вирисуються ще раз пізніше: **худорлявий**, що стане ознакою хворобливості, і бідно, не по-празниковому одягнений, що відбиває соціальний статус кріпака поміж заможнішим козацтвом, до якого належить і Зінька: «Тільки тепер скинула очима, що усі ж то в синіх жупанах, як волошки в житі синіють, а мій – у такий день у сірячині, да тільки врода його горда й пишна все скрашає. Стоїть, як місяць над зорями...» [1, с. 36]. Дівчина у своєму першому почутті сприймає худорлявість юнака як делікатну красу; сіра свита й інші ознаки бідності викликають біль серця («Зглянула я – аж Боже ж мій милий!»).

Від першої зустрічі розгортається історія кохання. Певний час вони навіть не знають імен. Після першого побачення назвалися просто: «твоя», «твій». Серцями вони віддалились одразу одне одному – і, як виявиться, на все життя. Характерна деталь: Зінька, покохавши, на якийсь час втрачає ясність розуму. Зосереджена на сердечних переживаннях, вона сприймає довколишнє як у тумані. На музиках, побачивши Хведора, дівчина втрачає свідомість («...молодиці підійшли, – кажуть, – чи не переполох...»). Сердечна мука супроводжує Зіньку і дома («А тут солов'ї душу дотинають: умерти мені не хочеться і жить мені нудно. – Мовчіть, – кажу, – соловеєчки; дайте трохи душі утихнути... Ох, щоб не затхнутись од тієї муки!»). Проте позбутися своєї сердечної муки так, як радить ворожка, – забути своє кохання, дівчина не хоче. Врешті молоді люди навзаєм дізнаються про їхні родини, – це приносить їм лише гіркий сум. Подібний стан хвороби, втрати ясності думки, лихоманки змальовував і Г. Квітка-Основ'яненко у повісті «Маруся» (знайомство, раптова закоханість Марусі й Василя).

Першу характеристику соціального стану Хведора випадково дає дядина: «Оце кріпак пройшов, Тищенкових панів. Таке убожество! Сказано – **без хазяйки**; батько старий, **ні матері, ні сестри нема**, самі собі й обідати варять, хліб печуть, варево кладуть. Сей Хведір на панщині, а той старий тільки чоботи на людей ладить...» [1, с. 44-45]. Дядина не припускає можливості одруження її вихованки, благословення на шлюб вона не дасть до смерті. З міркувань соціальної нерівності протриває шлюбіві батько Хведора. «Що ти, – каже, – сорому набратись хочеш? Ти кріпак, – гольтяй, поткнешся до багатирки? Вони спокон-віку вольні козаки, на всю губу. Ти в їх попихачем будеш...

Лучче мені в холодній хаті сидіти, сорочку коряву носити, ніж тебе втопити, мій сину... А рід же її як знущатиметься!» [1, с. 47].

Соціальний аспект – протистояння кріпацтва і вільного козацтва – трактується як усталена данина; в центрі уваги Зінчиної дядини й Хведорового батька, що виступають як протагоністи, – моральні аспекти стосунків між двома сільськими категоріями. Приниженість, залежність від панів, неможливість заробляти на себе і через це бідність кріпака; відносна заможність вільного козацтва роблять прірву ще болючішою. Отже, Ганна Барвінок показує трагедію кріпацтва як соціальну нерівність на повний зріст, говорить про неї устами старого кріпака, розкриває моральні й психологічні наслідки цього лиха для українського народу. Національно-історичне самоусвідомлення, що становить у літературі основу романтичного погляду на людину у світі кардинальних контрастів, тут представлено без зайвої сентиментальності – як щоденну конкретну даність (козак – кріпак).

Незважаючи на незгоду рідних щодо одруження, кохання молодих триває. Авторка вводить ряд емоційно виписаних сцен, які психологічно тонко передають стан душі закоханих – стан, який дає їм силу витерпіти все – поневір'яння, розрив із рідними. Щасливе світовідчуття Зіньки після побачення, коли переконалася, що її вірно кохають, передані через внутрішній монолог-спогад: «Дядина заснула – я пішла блукати по двору, по городу... А уста мої горять... листечко рву, притуляю до губ, – так і скрипить, і скрипить! **Журюся, никаю, серденько ние...** А й люблю ж як!.. Сонце сяє, солов'ї... аж ліс розлягається, – вишневі сади всміхаються... квіточки, як зірочки, понасторошувались,... – усе б цілувала!.. **Серце моє, серце моє!**.. Ой, Боже, Боже, коли той вечір буде!» [1, с. 40]. Тут нічого штучного, що огортає дівчину, майже інстинктивне, щире й потужне, як саме життя.

Пробуджене життя серця виповнює і кожен крок, подих юнака. Ось нараторка згадує їхню зустріч після короткої розлуки: «Пригорнув мене кріпко.

– Я думала, – кажу, – що ти мене покинув...

– Ні, ні, моя зоре ясная, – ні! Хіба б я зкосивсь... і на одну хвилину ти **в мене з серця не зпадала**; а мене так рано на панщину занято, що я не мав часу тебе оповістити... Кажуть, у полі в козака думка молодіє, а в мене **серце боліло**. Коли б година, щоб я тебе оповістив, – то б байдуже. Де робити, до роботи – я діла не боюся... Летять журавлі, гусі з вирія, летять галки, голуби, – гадаю як не промовлю: накажіте моїй дівчині вірній, як моє **серце ние...**» [1, с. 44]. Сердечний зв'язок персонажів нерозривний.

Серце, почуття керують героями й тоді, як вони розходяться на кілька років: Зінька, щоб не засмучувати дядина, іде «в люди», а Хведір попросився у пана відробляти оброк у місті. Чимало принижень зазнає дівчина, дядина позбавляє Зіньку обіцяного віна. Але коли жінка помирає, в душі у героїні – любов і вдячність. «Я гірко плакала, що не довелось мені очі її заслонити: стою, було, в сінях, слізно плачу, а до її не поткнусь, щоб на Божій дорозі її не спиняти, її покою не рушити. Хай її Господь у царство небесне прийме! До віку спасибі!» Дівчина пам'ятає тільки добро.

Щастя приходиться до молодих: «Повінчали нас. Весілля одгуляли тихо та до любови». А по весіллю, коли люди покинули хату, – кинулись одно до одного, аж заплакали: «змили той кипоть, що за сім літ **на серці осів**». Чисті серце, душа, любов – ці людські якості, природні і євангельськи-сакральні водночас, Ганна Барвінок підносить як найвищі в житті цінності, які можуть вести людину по вірному шляху.

Та сімейне життя в любові – короткотривале. Хоровитий Хведір втрачає сили і помирає, залишаючи в душі дружини біль. Жаль побільшує ще й те, що не змогла жінка до помираючого покликати священика запричастити. «В короткий вік мій багато карбів лягло на мойму серці, да ще ні одного такого глибокого не було, як цей послідній. Ніколи не загоїш» [1, с. 56], – закінчує нараторка свою сповідь.

«Не було змалку, не буде й до'станку», – зазначав Б. Грінченко, – історія нещасливого кохання ніжної і благородної дівочої душі. Се одно з найкращих оповідань Г. Барвінок, достойне мати одно з найпочесніших місць у нашому письменстві» [1, с. 385-386].

Композиційно матеріал повісті розгортається двома лініями: аспект подієвий включає соціальні й побутові відносини, – зовнішній; і аспект внутрішній: життя серця, почуття, їх розгортання й рух, тонко психологічно виписані, які розкривають суть людини. Б. Грінченко підкреслює в зв'язку з внутрішнім життям (серця) у героїнь Ганни Барвінок риси енергії, вміння протистояти злу: «Се не пригнічена, півмертва, – се жива й енергічна душа озивається тими словами. І справді не вбило її все те лихо й бідування, щоденне побивання за шматком хліба не придавило розумової роботи. У сеї молодиці свій, на цілком свідомих підставах опертий погляд на те, як треба жити, як поводитись з людьми, як виховувати дітей!.. «Не було змалку, не буде й до'станку», «Лихо не без добра», «Восени літо» – скрізь жінка наша вражає своєю енергією і душевною силою. А «Не було змалку» або «Перемогла» – се поема жіночої енергії, сталості й вірності своїй меті! Жінки з такими вдачами стають героїнями – там, де є місце геройству. У нас сього місця нема...»

Такі жінки мусять бути розумні. В оповіданнях Г. Барвінок жінка наша дуже розумна і з вельми розвиненим поетичним почуванням» [1, с. 385-386].

Розум, керований сердечним почуттям, – справжня, питома «філософія серця» у чистому вигляді – нерідко розкривається у прозі Ганни Барвінок у моральних сентенціях, підсумках пережитого. Наприклад («Не було змалку...»): «Всяке пестить по своєму: нема над чоловіка, нема й над матір, нема й над дитину. Як сю тройцю положим, то хоч і сам живий заривайся в землю: ні родини, ні доброї години тоді нема. Се не те, що мете, а те, що зверху йде. Що згляне дитина, то вже не зглянуть так чоловікові; що погляне мати, то вже ніхто в світі так другий не погляне» [1, с. 34]. Або короткі, як приповідки: «Де щасте, там і ворог»; «Кому щасте, тому й доля». Частими є моральні сентенції фольклорного характеру, трансформовані у розмовну мову: «Не зневажу добрий рід свій, не стану костей нашого роду рушити»; «Нема мені долі, ні складу, ні ладу, кому не було змалку, то й не буде до'станку...». Остання сентенція, що лягла в заголовок твору, вихоплюється з уст кріпака Хведора, – дійсно, саме кріпаччина від початку до кінця є основою бід молодої пари; Зінька ж зазнала і щастя, й достатку, навчилася розуміти красу, затишок багатой оселі. І можливо, саме добрі обставини молодості дали їй силу відмовитися від добра матеріального в ім'я вищої краси – розділеного кохання. Тут у життєвих формах втілюється ідея гуманістичної філософії П. Юркевича: «Людина починає свій моральний розвиток з рухів серця, яке скрізь хотіло б бачити благо, щастя, солодку гру життя, хотіло б зустрічати істоти, які радіють, зігравають одна одну теплотою любові, зв'язані дружбою і взаємним співчуттям» [7, с. 181].

В. Чубинський робить висновок: «...Всенька творчість Ганни Барвінок була боротьбою суперечности між інтуїцією художнього таланту і надто буквальним, а тому й невірним розумінням деяких нормативних тез Кулішевої поетики, що для письменниці була за мистецьку Евангелію» [1, с. 416].

Отже, проза Ганни Барвінок унікальна. Вона дивує знанням людської душі, умінням передати внутрішній світ, розкрити життя серця у відповідних, мистецьки адекватних формах. «Ніякої етнографії, – стверджує М. Шаповал, – в розумінні голого списування предметів селянського обиходу або ритуалів нема в оповіданнях Ганни Барвінок. Є прекрасні реалістичні малюнки, наскрізь пройняті ліризмом, цебто поезією почувань, якими обгорнуто кожную постать чи куточок природи» [6, с. 334]. І ця поезія почувань іде насамперед не від зовнішнього малюнку – етнографії, а від життя серця – як автора, так і його героя, пізнаючого й пізнаваного. Бо світ, – за П. Юркевичем, – як система

життєвих, повних краси явищ, існує і відкривається для **глибокого серця**, а звідси для осягаючого мислення. Відповідно до цього крапці філософи і поети усвідомлювали серце як місце народження ідей, а діяльність мислення надавала ідеям тільки ясності.

У Ганни Барвінок саме такі відносини еднають її героїв зі світом, а авторку – з її героями.

Список використаних джерел і літератури:

1. Барвінок Ганна. Збірник до 170-річчя від дня народження (Загальна редакція проф. В.Шендеровського, упор. В. Яцюка). – К., 2001. – 556 с.
2. Бовсунівська Т. Феномен українського романтизму. Етногенез і теогенез. Ч. 1. – К., 1997. – 155 с.
3. Денисюк І. Талант без талану // Вітчизна. – 1968. – № 12. – С. 182-188.
4. Пригодій С. Українська філософія серця та американський трансценденталізм. Монографія. – К., 2002. – 232 с.
5. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. – К., 1983. – 175 с.
6. Шаповал М. Ганна Барвінок (Олександра Михайлівна Кулішева). Кілька слів з нагоди ювілею// Українська хата. – 1911. – Ч. 5-6. – С. 334-338.
7. Юркевич П. Серце і його значення в духовному житті людини// Юркевич П. Философские произведения. – М., 1990. – 669 с.

References:

1. Barvinok Hanna. The collection to the 170th anniversary of birth (General edited by Prof. V. Shenderovskiy, compiler V. Yatsiuk) – K., 2001. – 556 pp.
2. Bovsunivska T. The phenomenon of Ukrainian romanticism. Ethnogenesis and theogenesis. Ch. 1. – K., 1997. – 155 p.
3. Denysiuk I. Talent without talent // Homeland. – 1968, No. 12. – P. 182-188.
4. Pryhodii S. Ukrainian philosophy of the heart and American transcendentalism. Monograph. – K., 2002. – 232 p.
5. Chyzhevskiy D. Essays on the history of philosophy in Ukraine. – K., 1983. – 175 p.
6. Shapoval M. Hanna Barvinok (Alexandra Mikhailivna Kulishева). A few words on the occasion of the anniversary // Ukrainian Hut, 1911, Ch. 5-6, P. 334-338.
7. Yurkevich P. Heart and its significance in the spiritual life of a person // Yurkevich P. Philosophical works. – M., 1990. – 669 p.

Summary

Viktoriiа Tkachenko

Heart philosophy model of prose by Hanna Barvinok

In the article, the literary analysis of a series of stories by Hanna Barvinok is made. The influence of heart philosophy on the formation of the creative method is investigated, the tendency to sensitivity in the conflict creation and resolutions is monitored. The Hanna Barvinok's work is considered in the context of the literary days of the second half of the nineteenth century. The attention is paid to the features native to the writer's heart philosophy prose.

Key words: heart philosophy, prose, story, problem, symbol, image, character.

Дата надходження статті: «31» жовтня 2017 року

Дата прийняття до друку: «21» листопада 2017 року